

Ҳамза АЛЛАМБЕРГЕНОВ

**ҒАЙРИТАБИЙ
ОБРАЗЛАРНИНГ
МИФОЛОГИК
АСОСЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

**АЖИНИЁЗ НОМИДАГИ НУКУС ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

ҲАМЗА АЛЛАМБЕРГЕНОВ

ҒАЙРИТАБИЙ ОБРАЗЛАРНИНГ МИФОЛОГИК АСОСЛАРИ

Тошкент
«Мухаррир» нашриёти
2013

УЎК: 811.512.133

КБК 83.3(5)

A-45

Алламбергенов, Ҳамза.

A-45 Ғайритабиий образларнинг мифологик асослари / Ҳ.Алламбергенов; масъул муҳаррир Н.Раҳмонов; Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги; Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти. – Тошкент: «Muharrir nashriyoti», 2013, 56 б.

ISBN 978-9943-25-226-4

Тақдим этилаётган кўлланма қадимги туркий адабиётда, туркий халқлар фольклорида ва қадимги тасвирий ва амалий санъатда мифологиянинг ўзига хослиги ва ёзма, оғзаки ва санъатда ўзаро уйғунлиги масалалари тадқиқига бағишланган. Туркий халқлар сеҳрли-фантастик эртаклари мисолида икки ва кўп қиёфали тимсоллар ҳамда уларнинг энг қадимги бадий тафаккур маҳсули сифатидаги мазмун-моҳияти, ибтидий фикрлаш тарзининг табиатдан ажралмагани ва бунинг қонуниятлари хусусида мушоҳада юритилади. Китобда бадий тафаккурнинг тадрижий такомилли, мифологик фикрлашнинг манбалари таҳлил қилинади.

Рисола адабиётшуносларга, фольклоршуносларга, олий ўқув юртлари филология ихтисослиги бўйича таълим олаётган бакалавр ва магистр талабаларга, шунингдек, маданият тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 811.512.133

КБК 83.3(5)

Масъул муҳаррир:

Н.РАҲМОНОВ

филология фанлари доктори,
профессор

Тақризчилар:

К.ҚУРАМБОВ

филология фанлари доктори, профессор

Ш.ТУРДИМОВ

филология фанлари доктори

ISBN 978-9943-25-226-4

© «Муҳаррир» нашриёти,
Тошкент, 2013 йил.

КИРИШ

Сюжет ҳамда мотивларнинг анъанавийлиги қадимги ёзма адабиёт, шунингдек, халқ оғзаки ижоди табиатига хос муҳим жиҳатлардандир. Қаҳрамоннинг сеҳрли олами бетакрор, ибтидоий тасаввурлари аниқ, маиший тафсилотлари лўнда бўлиб, бу ҳолат ўз давридаги мантикий, адабий тушунчаларнинг ўзига хослигидан далолат беради. Айна пайтда бадиий шаклда ўсиш-ўзгаришлар тизими одамзод дунёқараши соддадан мунтазам равишда мураккаблашишга томон боришини тасдиқлайди.

Ёзма адабиётнинг манбаи ва манбаи мифларда, афсона, эртак ва дostonларда. Бу унсурларсиз ёзма адабиёт ривож топиши мумкин эмас эди. Инсоният табиий оламга ўз муносабатини билдирганда ва табиий оламни кундалик турмушига боғлаганда, булар унинг эстетик эҳтиёжини қондирадиган омил бўлиб хизмат қилди. Бунга қўшимча равишда эстетик эҳтиёжни қондириш воситаси сифатида санъатдан ҳам фойдаланди. Инсоният аслида ўз дунёқараши, табиатдаги буюмларга, ҳодисаларга бўлган муносабати ифодаси сифатида бадиий тафаккурни шакллантирди. Шу боис айтиш мумкинки, ёзма адабиётга қадар инсонда бадиий мушоҳада қилиш лаёқати шаклланди, табиатдан, ҳодисалардан, ўзи яратган буюмлардан завқланиш ҳисси пайдо бўлди.

Фақат шугина эмас. Инсониятнинг тафаккури кўп нарсага қодирлигини ва жуда кўплаб мерос яратганини тарих яхши билади. Инсониятнинг тафаккури яратган ҳамма нарса, биринчи навбатда, бизнинг маънавий

меросимиз. Зотан, Президентимиз И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида бугунги кунда маънавиятимизни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонлар тўғрисида сўз юритар эканлар: “Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, **маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар** энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”, деб таъкидладилар. Қадим халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт бизнинг маънавий меросимиздир.

Адабиёт ўз тараққиёти давомида маълум бир мақсадни кўзлаган ҳолда мифлардан фойдаланиб келган. Айнан ғайритабиий тимсоллар анъанавий мифлар заминида пайдо бўлганини таъкидлашимиз даркор (ғайритабиий тимсолларга мифология асос бўлгани учун, биз ғайритабиий тимсоллар ва мифологик тимсоллар терминини баравар ишлатамиз). Инсоният яратган ғайритабиий тимсоллар, сюжетлар, тасодифлардан холи бўлиб, узоқ асрлик бадиий тафаккурнинг маҳсулидир.

Ғайритабиий тимсолларга ҳамма даврда ҳам бирдай ёндашилган эмас. Бу тимсоллар исломгача бўлган ёзма адабиётда бевосита ва билвосита асос вазифасини ўтаган бўлса, мумтоз адабиётда ижодкорлар ғайритабиий тимсолларга ижодий ёндашдилар, бу тимсоллардан маълум бир мақсадда фойдаландилар. Туркий халқлар, хусусан, Сибирь туркий халқлари оғзаки ижодида эса ғайритабиий тимсолларнинг барқарор, қадимий хусусиятларини ўзида сақлаган ҳолатини кўрамиз.

XX аср модернизмида мифологиянинг мақсади ўзгарди, ижодкорлар мифологияга онгли равишда ёндашдилар. Жумладан, Ж.Жойс, Кафка, Маркес ва бошқа кўплаб модернчи ёзувчилар мифологияга муурожаат этганларида шуни кўриш мумкин.

Ибтидоий ёки қадимги мифларнинг пайдо бўлиш жараёнида ҳам худди XX асрдаги мифологияга буюк ижодкорларнинг муносабатига монанд жараённи кўрса бўлади. У даврда ҳам инсоният мифларни яратишганда ва уларга муурожаат этганда маълум бир мақсадни кўзлаган: инсоният “умумлаштиришга, тасниф ва таҳлилга лаёқати, интеллектуал кучи борлигини, буларсиз қадимги маданият мазмунсиз бўлиши”¹ мумкинлигига ана шу воситалар ва омиллар орқали гувоҳ бўламиз.

Ғайритабиий тимсоллар ва мифология ўзаро зич боғланган, бири иккинчисисиз бўлиши мумкин эмас. Шу боис мифологик образлар билан ғайритабиий тимсоллар ўртасига тенглик аломатини кўйиш мумкин. Мифологик образлар шуниси билан диққатга сазоворки, уларда ибтидоий фикрлашнинг ҳар қандай тури – мантикий фикрлаш ҳам, бадиий фикрлар ҳам, аниқ ва мавҳум фикрлаш ҳам акс этади. Ибтидоий фикрлаш босқичи эса, ўз навбатида, ибтидоий инсоннинг дунёқарашидан иборат. “Ибтидоий инсон ҳам ўзини табиий оламдан ажратиб олмаган, инсоний хусусиятларни табиий объектларга кўчирган, уларга ўз ҳаётини, инсон ҳис-туйғуларини, онгли, маълум бир мақсадга йўналтирилган

¹ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Главная редакция восточной литературы. М.: 1976, С.158.

фаолиятини сингдирган”.¹ Бу қараш инсон атроф-муҳитни шахслаштирган деганидир. Атроф-муҳитни “шахслаштириш” орқали ибтидоий инонч-эътиқодлар – фетишизм, анимизм, тотемизм каби эътиқод ва қарашлар шаклланади, бу эса ғайритабiiйликсиз бўлиши мумкин эмас. Ибтидоий даврда “одат”даги ҳолат бугунги кунда ғайритабiiйлик касб этади.

¹ Мелетинский Е.М.Юқоридаги асар, 164-165-бетлар.

І ФАСЛ

ИЛК БАДИИЙ ТАФАККУРДА ИККИ ҚИЁФАЛИ МИФОЛОГИК ПЕРСОНАЖЛАР ВАЗИФАДОШЛИГИ

Инсоният азалдан ташқи таъсирларга берилувчан бўлган. Айниқса, ибтидоий ва қадимги даврлардаги инсониятнинг тафаккури, дунёқараши тарзида, оламни англаш мезонида ўзига хослик бор. Бу ўзига хослик маълум қонуниятга таянади. Қонуният шундан иборатки, инсон барча тасаввурларини ташқи ҳодисалардан олган. Аммо буни онгли равишда қилмаган. Бу ҳодисани тушуниш ва англаш учун, табиат ва табиий ҳодисаларга ўз муносабатини билдириш ва буни табиий қонуният деб қараш сабаб бўлган. Бугун биз англаб тушунадиган “табиат”ни инсон ибтидоий даврда жуда яқиндан ҳис қилган, табиат қонуниятларини ўзига хос тарзда англаб етган. Соддароқ қилиб айтганда, табиат ҳодисалари билан ўзи ўртасидаги боғлиқлик мавжуд, деб билгани ҳолда, табиатни айнан ўз хатти-ҳаракатларига кўчираверган. Фақат инсон ўзига тегишли бўлган, ўзи истаган нарсага муносабатини билдирган. “Шунинг учун ҳам овчилар учун ташқи табиат ҳайвонот олами билан бирлаштирилган”¹. Овчилар табиатга жуда яқин бўлгани учун ҳам ибтидоий тафаккур тарзини баҳолашда овчилар, бундан ташқари, шу тоифага яқин деҳқонлар,

¹ Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Главная редакция восточной литературы. 1978. 19-бет.

чорвадорлар ва бошқа тоифа одамларнинг дунёқарашига таянамиз. Зотан, қадимий тасаввур ва тушунчалар, ибтидоий оламни англаш мезонлари кўпроқ ана шу тоифаларда сақланади ва дунё халқларининг ҳаммасига алоқадор бўлган қарашлардир. Бу қарашлар қандай шаклда бўлмасин, барибир, бадий тафаккурнинг маҳсули ўлароқ юзага чиқади ва илмий адабиётларда “қолдиқ” (пережитки), “реликт” деган терминлар билан аталади. Аммо буни айрим олимлар айтаётгани сингари, “ақлий қолоқлик” деб қараш нотўғридир, бу ҳодисалар ибтидоий одамнинг фикрлаш тарзини, табиий ҳодисаларга муносабатини “илмий” асосда билдиришга уринишлари сифатида қаралиши керак.

Инсоният ҳаётида ғайритабиийликнинг келиб чиқиши, биринчи навбатда, кундалик ҳаётни табиат билан боғлагани, жамики табиатни жонли деб ишонишидадир. Ана шу босқичда миф пайдо бўлади. Ғайритабиийлик эса, асосан, мифнинг маҳсулидир. Ибтидоий инсон қабилалари учун қуёш ва ой, дарахтлар ва дарёлар, булут ва шамол жонли мавжудотлардир. Булар ҳам инсонлар ёки жонзотлар сингари мавжудотлардир. Бу объектлар инсон тасаввурида, уларнинг сунъий қуроллари ёрдамида, жонзотлар сингари, маълум бир аъзолари ёрдамида бу оламда ўзларига юклатилган вазифаларни бажаради.¹

Ҳар қандай буюм ёки материал остида ҳам қандайдир ярми инсонга мансуб қўрқинчли махлуқ бўлиши мумкин. Бу махлуқ ҳамма нарсани – бўлғуси воқеа-ҳодисаларни,

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – Москва: Издательство политической литературы, 1989, 129-бет.

жамиятни сўзлари, ҳатто нафаси ва бошқа хатти-ҳаракати билан ҳаракатга келтириши мумкин. Бу инсониятнинг ташқи олам билан алоқасини кўрсатади. Марказий Осиё ҳудудида яратилган тасвирий ва амалий санъат намуналарида, афсоналарда, эртак ва дostonларда инсониятнинг ташқи оламга муносабатини кўраимиз. Фикримизнинг исботи сифатида Марказий Осиёнинг энг қадимги афсоналаридан айримларига, жумладан, Геродотнинг “Тарих” китобида сақланиб қолган скифлар тўғрисидаги афсоналарга мурожаат этамиз.

Геракл чорвасини ҳайдаб, ўша пайтда инсон оёғи етмаган юртга бориб қолган экан. (Ҳозир у ерларда скифлар яшайдилар.) Герион Понтадан узокда – Океан оролида, Геракл Устунлари ортидаги Гадирда истиқомат қиларди (бу оролни эллинлар Эрития деб айтишади).

Эллинлар ҳикоя қилишларича Кун чиқишдан бошлаб, бутун Ер шари бўйлаб океан оқар экан. Лекин ўзлари ҳам буни аниқ исботлай олмайдилар. Шундай қилиб, Геракл ҳозирда Скифлар мамлақати деб айтиладиган жойга ўша ёқдан келиб қолган экан. У ерда Геракл бўрон, совуққа деч келиб қолибди. У отларини ўтлатгани кўйиб юборибди ва ўзи *тўнғиз терисига* (таъкид бизники – Ҳ.А.) ўраниб ухлаб қолибди. Бу пайтда унинг отлари сирли равишда ғойиб бўлибди.

Геракл уйғониб, отларини излашга тушибди ва бутун мамлакатларни кезиб чиқибди. Ниҳоят, Гилай деган юртга келибди. У ерда бир гор бор экан. Горда у *ярми аёл, ярми илон бўлган* (таъкид бизники – Ҳ.А.) аллақандай жонзотга дуч келибди. У жонзотнинг сағрисидан юқори қисми аёлга, пастки қисми илонга ўхшар экан...

Бундан кейинги воқеалар маълум: Геракл ўша жонзотнинг талабига кўра, унга уйланади ва ундан учта ўғил туғилади. Энг кичигининг исми Скиф бўлиб, Геракл қўйган шартни бажаради – унинг камонини тортади, камарини боғлайди ва Скифия шоҳи бўлади.

Гарчи Геродот скифларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги учта афсонадан иккитасига (жумладан, бу афсонага ҳам) ишонмаслигини, фақат скифларнинг Ўрта Осиёдан келиб чиққани тўғрисидаги ривоятга (бу ривоят кўпроқ тарихийлик тамойилларига асосланган бўлиб, барча воқеалар маълум аниқ географик шароитда ва аниқ тарихий қавмлар ўртасида юз беради) ишонишини асарида айтиб ўтган бўлса ҳам, биз учун мазкур афсонадаги ярми илон ва ярми одам бўлган жонзот тимсоли диққатга сазовор. Бундан тарихий тамойилларни қидириб бўлмайди ва бу бизнинг мавзуга алоқадор ҳам эмас. Бу ўринда мазкур афсонадаги ярми илон, ярми аёл кўринишидаги жонзот диққатга сазовор. Бундай жонзот ибтидоий тафаккур босқичи учун характерли ҳодиса. Бу тасвирни шундай талқин қилиш мумкин: ибтидоий инсон ҳайвонот олами билан қариндош эканига қатъий ишонар эдию, бу мавзудаги ҳамма “сюжет”ни ҳам ижоднинг мифик даври билан боғлайвермас эди, яъни инсоният мифик даврни ҳам одатдаги ҳол деб қараган. Чунки шундай тасаввурга эга бўлган инсон ибтидоий жамоанинг оддий аъзоси бўлган эди. Шу боис у жонзот билан қариндошлик алоқасига (яъни никоҳ алоқасига) киради ва бундан амалий натижага эришади: шу орқали уруғга асос солинади.

Худди шу хусусият болаларнинг ўйинлари жараёнида ўз ифодасини топади. Ўғил болалар ўз тасаввурида ёғоч отлар, стул ёки бирон ёғоч буюмлар воситасида қандайдир жонзотни ҳаракатга келтиради. Болаларнинг тасаввуридаги бу жараён илк мифологик даврни гавдалантиради. Ёки қиз болаларнинг кўғирчоқларини ҳам шунга мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Кўғирчоқни болалар ўзларининг киёфодоши сифатида тасаввур қиладилар, кўғирчоқларни ўзлари каби жонли деб, ўзларининг хатти-ҳаракатларини кўчирадилар (аллалаб “ухлатадилар”, овқат берадилар, кўғирчоқнинг “хафалигига”, “шодлигига” шерик бўладилар).

Энди юқоридаги афсонада келтирилган ярми илон, ярми жонзотга қайтамыз. Бу анъана фақат Геродот келтирган афсоналардагина мавжуд эмас, балки шу мазмундаги туркий қавмлар яратган афсоналар ҳам бор. Бу ҳақда Н.Раҳмоновнинг ишларида айрим жиҳатлари айтиб ўтилган. У скифлар билан қадимги туркийларнинг уч қаватли олам модели ҳақида сўз юритиб, ҳар иккала халқнинг дунёқараши, оламни англаш мезонларидаги умумийликларнинг ибтидосини аниқлашга ҳаракат қилган ва бундан бошқа бир қатор омиллар орқали ҳар иккаласининг келиб чиқишини топишга эришган.¹ Скифлар ва туркий қавмлар алоқалари ҳақида сўз кетганда, уларнинг тотем анъаналари ҳақида сўз юритиш ўринлидир. Зотан, тотемистик образлар халқнинг қариндошлик алоқаларини белгилашда муҳим омиллардан ҳисобланади. Бизга қадимги туркий

¹ Қаранг: Раҳмонов Н.А. Орхоно-енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД. – С.1991. 45-46.

қавмларнинг энг нуфузли ашин уруғи бўридан келиб чиққани ҳақида афсона етиб келган. Бу ҳақда бир қатор илмий адабиётларда айтиб ўтилган.¹ Қадимги туркийларнинг “бўри авлодлари” деб ном олишига сабаб ҳам ана шу – хоқонлик тахтининг меросхўри ашин уруғининг бўридан пайдо бўлгани ҳақидаги афсонага ишорадир. Бу ўринда ўша афсонани келтирмаймиз-да, бу афсонага ҳамоҳанг, агар таъбир жоиз бўлса, келиб чиқиши бир бўлган бошқа халқлар афсона ва ривоятларига тўхталамиз. Зотан, халқларнинг ва қавмларнинг келиб чиқишидаги ғайритабиийлик фақат қадимги туркийларда эмас, балки унга қўшни халқларда ҳам бор.

Геродот скифларнинг келиб чиқиши ҳақида афсонани келтирганда, ит бошли скифлар ва йилда бир марта бўрига айланадиган скифлар ҳақида ҳам айтиб ўтади.² Археологик топилмалар орасида ҳам бунга монанд материаллар кўп учрайди. Жумладан, инглиз олими Миннс батафсил маълумот бериб, Сибирь скифлари жамиятидаги кўплаб рамзий образларни келтиради. Булар – Сибирь скифлари қабрларидаги бўри, скифлар тасвирий ва амалий санъатидаги йўлбарс ва ит образларидир. Шунингдек, бўри тимсолининг скиф ва туркий халқлардаги параллелиги шу билан чегараланмайди. Уйғурларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тотемистик

¹ Қаранг: Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Изд. Академии Наук СССР. – М.: 1950. – С. 221-222; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: “Наука” Главная редакция восточной литературы, 1967. – С. 22; Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. 42-43-бетлар.

² Гасанов З. Царские скифы. – Нью Йорк, 2002. – 153.

мифда ҳам айнан бўри иштирок этади. Бу миф Вэй хонадони давридаги (227-264) Чин манбаларида сақланган. Уйғурлар Чин манбаларида Као-чи деб юритилган бўлиб, “катта арава” деган маънони билдиради. Миф асосида шаклланган афсонанинг мазмуни қуйидагича:

Хун хоқонининг икки гўзал қизи бор эди. Хун амалдору алплари бу қизларни тангри каби хурмат қилардилар. Хоқон “бундай гўзал қизларимни инсон боласига бермайман, мен уларни Кўк тангрига бағишлайман”, деб ваъда берди. Бешбалиқнинг шимолида катта сарой қурдирди ва қизларини у саройга беркитиб қўйди. Сўнгра “Тангрим, бу қизларни қабул эт!” деб тангрига ёлворди. Қалъа атрофида бир бўри пайдо бўлди ва кечаю кундуз бу ерга келиб улий бошлади. Бўри бу ерда уч ой қолди. Ниҳоят, қалъадаги икки қиздан бири иккинчисига, бу бўри Кўк тангри томонидан юборилган, деб гапирди. Кейин у қиз қалъадан ташқарига чиқиб, бўрига турмушга чиқди. Икковидан бир неча фарзандлар туғилди. Фарзандлар аста-секин кўпайиб, Као-чи қабиласини пайдо қилди. Шунинг учун бу қавм яратган куйлар бўрининг улушига ўхшайди.

Шубҳасиз, Ашин уруғининг келиб чиққани тўғрисидаги афсона билан Као-чи қавмининг келиб чиқиши ҳақидаги афсонанинг замини битта мифга – туркий қавмларнинг келиб чиқиши ҳақидаги мифга бориб тақалади,¹ зотан Ашин уруғининг келиб чиқиши ҳақидаги афсона ва Као-чи, яъни уйғур қавмининг келиб чиқиши

¹ Hüseyin Namık Orkun. Eski Türk Yazıtları. – Ankara. 1987. – S.223-224.

ҳақидаги афсона Таншу ва Суйшу йилномаларида ёзиб қолдирилган.

Бу деталлар ёки тимсолларни поэтик уйдирма ё бўлмаса поэтик метафора деб торайтириш ўринли эмас, балки бу тимсол табиат фалсафасига таянади. Гарчи ибтидоий ва ғализ бўлса ҳам, фикр тўлиқ, жиддий қабул қилинадиган реал ҳодиса сифатида тушунилади¹. Ярми инсон ва ярми илон бўлган аёл жинси, яъни жонзот – ибтидоий тафаккур маҳсули эканлиги билангина диққатга сазовор эмас, балки ҳайвонот олами билан уйғунлик касб этгани ва ибтидоий инсон тафаккури учун бу табиий ҳодиса экани билан характерланади.

Дунё халқлари фольклорида “овчилик сюжетлари” бор. Бу “сюжетлар” тасвирий санъатда ҳам, мифларда ҳам ўз изини қолдирган. “Овчилик сюжетлари” энг қадимий сюжет бўлиб, табиатга, ҳайвонот оламига магик таъсир натижасида пайдо бўлган. Ярми инсон, ярми жонзотлар ана шу қадимий “сюжет”нинг маҳсули. Дастлаб тасвирий ва амалий санъат маҳсули бўлган бу “сюжетлар” оғзаки ижодга, хусусан, сеҳрли эртакларга тасвирий санъат яратилган даврдаёқ ўтган. “Уруғлар, аждодлар тўғрисидаги мифологик сюжетларни ўзида гавдалантирган”² бу тасвирлар инсоният илк бадиий тафаккури магик жараёндан иборат эканини далиллайди.

Азалдан инсон ва табиатнинг ўзаро уйғунлиги, инсоният томонидан табиий оламнинг реал ҳолатда қабул қилингани “инсон + табиий олам” тушунчасини бир

¹ Тайлор Э.Б. Юқоридаги асар, 130-бет.

² Трояков П.А. Промысловая и магическая функция сказывания сказок у хакасов. – Советская этнография, 1969. №2. С.28-29.

нуктада қарашга сабаб бўлди. Фикримизнинг далили учун Қаюмарс афсонасига мурожаат этайлик.

Қаюмарс ҳақида Берунийнинг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида батафсил маълумот берилади. “[Эронликлар] оламнинг боқланиши, Ахраман, яъни иблиснинг худо оламини фикр қилиб, унга ажабланганидан туғилиши ва Қаюмарс ҳақида кўплаб ажойиб гаплар айтганлар. [Улар шундай дейди]: тангри Ахраман иши хусусида ҳайрон бўлиб пешонаси терлади, у терни сидириб ташлаган эди, ундан Қаюмарс пайдо бўлди. Тангри уни Ахраманга қарши юборди, у Ахраманни енгиб миниб олди ва унинг [устида] оламини айлангиришга тушди. Ниҳоят, Ахраман Қаюмарсдан энг ёмон кўрадиган ва энг кўрқинчли нарсасини сўради. Қаюмарс унга жаҳаннам дарвозасига етганда қаттиқ кўрқишини айтди. Ахраман [жаҳаннам дарвозасига] етгач, ҳийла қилиб ўйноқлай бошлади, охир Қаюмарс унинг устидан йиқилиб тушди. Ахраман унинг устига чиқиб олди ва Қаюмарсдан: “Қайси томонингдан ейишга бошлай?” – деб сўради. Қаюмарс ўзининг айтганига Ахраманнинг муҳолиф бўлишини билиб: “Оёқ томондан ейишга бошлагин, олам ҳуснини бир муддат кўриб турай”, – деди. Ахраман уни бош томондан ейишга бошлаб, моягига ва эрлик уруғи идиши (турадиган) жойга етганда, ундан икки томчи эрлик суви ерга томди-да, ердан икки туп ровоч кўкариб чиқди ва ровочлар ўртасида Мишо ва Мишона туғилди. Бу иккиси [эронликлар наздида] Одам ва Ҳаво ўрнида бўлиб, уларни Малҳий ва Малҳиёна ҳам дейдилар. Хоразм

оташпарастрлари уларни Мард ва Мардона деб атайдилар”.¹

Бу афсонавий шахснинг турли тарихий манбалардаги баёни тўғрисида Беруний чуқур таҳлиллар олиб борар экан, Қаюмарс тарихи ҳақида Абу Ҳасан Озархур, Муҳаммад ал-Балхий ва бошқа қатор Эрон манбаларидаги маълумотларни солиштиради, ер юзидаги биринчи инсон сифатида кўрсатиб, унинг яратилиши билан боғлиқ маълумотлар қанчалик аниқ ёки ўзгача эканлиги ҳақида айтади. Беруний келтирган турли манбаларда Қаюмарс гоҳ “Гилшоҳ”(балчиқ шоҳ), гоҳ “Гиршоҳ” (тоғ шоҳи) деб талқин қилинади.²

Қаюмарс ҳақидаги афсона Хоразм заминида ҳам ёйилган бўлиб, машҳур археолог С.П.Толстовнинг бу ҳақдаги кузатишлари диққатга сазовордир. С.П.Толстов “Авесто”даги ва паҳлавий афсоналаридаги Айрйанем-вэжо билан боғлиқ бир қатор анъалаларга диққатни жалб қилади. Айрйанем-вэжо “Қаюмарс” исмининг қадимги паҳлавий ва “Авесто”даги номидир. С.П.Толстов Хўжайли яқинидаги Жумарт қассоб деган тепаликни ана шу Айрйанем-вэжо, яъни Қаюмарс билан боғлайди. Олим Жўмарт қассоб тепалиги атрофидаги жой номлари ва киши исмларини бир-бирига боғлиқликда олиб қараб, Тавротдаги Шимшўн, Сиф каби қаҳрамонларни ҳам Қаюмарс билан алоқадор деб билади ва шундай хулосага келади: “Шубҳасиз, бу ёдгорлик ва харобалар комплекси қадимги Эрон афсонавий қаҳрамони Гавомард – Қаюмарс

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1968. 127-128-бетлар.

² Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, 127-128-бетлар.

(Жумарт, Жумурт) билан боғлиқдир. Бу қаҳрамон Айрйанем-вэжода буқа билан ассоциация қилинади. (К.В.Тревернинг фикрича, *Гавомарт* сўзи “буқа –одам деган маънони билдиради; буқа унинг йўлдоши бўлган)”¹

Н.М.Маллаев ҳам Қаюмарснинг ғайритабиий қиёфаси тўғрисида К.В.Треверга ҳамоҳанг фикрни айтган².

Нафақат маълум бир афсонавий шахслар, балки бутун бошли халқ ҳам ғайритабиий қиёфага эга бўлиши мумкин. Бизнингча, бутун халқнинг ғайритабиий қиёфасини метафорик тасвир деб қараш мақсадга мувофиқдир. Бундай ҳолатни цивилизациялашмаган халқлар ҳаётида кўриш мумкин. Масалан, XIX асрда ҳам бирма халқини ит-одамлар деб тасвирлаганлар.³ Марко Поло Андаман ороллари аҳолисини бошлари итсимон ёввойи одамхўрлар деб тасвирлаган эди.⁴ Шунингдек, яна бир кўрқинчли халқ – блемми халқини Плиний деган этнограф бошсиз деб, оғзи, кўзлари эса кўкрагида жойлашган дея тасвирлаган эди. Бу тасаввур-тушунчалар ибтидоий даврга эмас, балки XIX асрда Шимолий Америкада истиқомат қилган ва цивилизациялашмаган халқларга тегишли. Чамаси, цивилизациялашмаган, бошқа халқларнинг таъсири кучли таъсир этмагани учун ҳам бу халқларда қадимий тафаккур тарзи сақланиб қолган бўлса, эҳтимол.

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб... – Тошкент: Фан, 1964. 95-бет.

² Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965. 48-49-бетлар.

³ Тайлор Э.Б. Юқоридаги асар, 190-бет.

⁴ Тайлор Э.Б. Юқоридаги асар, 190-бет.

Инсон бош қисмининг ҳайвонот усулида тасвирлангани шундан далолат берадики, бу ҳодиса типологик хусусиятга эга бўлиб, халқнинг инонч-эътиқодлари билан бирга, турмуш тарзи ҳам бу даврга келиб мифологик мазмун касб этадиган бўлди. Ярми инсон, ярми ҳайвон қиёфасидаги жонзотлар тасвирини архаик мифологиянинг реликтлари сифатида қараш керак бўлади. Бу тасвирлар архаик мифология заминида шаклланган эртак ёки афсонанинг маҳсули бўлиши мумкинлигини таъкидламоқчимиз. Туркий халқлар бадий тафаккури тарихида бундай тасвирнинг ёрқин намуналарини кузатамиз.

Турк-мўғул ва саян-олтой мифологиясида Эрклик образи кенг тарқалган. У ўликлар диёри ҳукмдори, нариги оламнинг олий ҳаками, иблис, демиург ёки демиург яратган илк жонли мавжудот. Бу исм “Олтин ёруғ”да буддавийлик ақидасининг ҳомийси, бу ақиданинг ёювчиси сифатида талқин қилинади ва Эрклик хоқон деб ҳам номланиб, “қудратли ҳукмдор” маъносини билдиради. Аввал Эрклик хон ҳақидаги афсонага тўхталиб, сўнгра “Олтин ёруғ”даги тимсолига тўхталамиз.

Буддавийлик афсоналарига кўра, ўтмишда Эрклик руҳоний бўлган ва авлиёликнинг энг юқори даражасига эришган. Аммо у ўғирликда айбланиб, ё қатл қилинган, ёки талончиларнинг жиноятларига беихтиёр гувоҳ бўлган, Шу сабабдан ўша жиноятчилар томонидан ўлдирилган. Эрклик хоқоннинг боши олинган бўлса ҳам, танаси тирикликгича қолган ва боши ўрнига ҳўкизнинг калласини ўрнатиб олган. Оқибатда у кўрқинчли ва

ҳалокатга олиб борувчи иблисга айланиб қолган. Уни “ўлим ғолиби” Ямандаг (санскритча *Ямандага*) ўғирлаб, ер ости оламига жўнатиб юборган. Эрклик ер ости оламида ўша оламнинг ҳукмдори ва ҳаками вазифасида бўлган. Мўғулистонда Эрклик ва Ямантака бир хилда тасвирланади.

“Олтин ёруғ”да ҳикоя қилинишича, Ку тай вафот этганда, унинг оламда қилган гуноҳлари – қизининг тўйида ҳайвонларни сўйиб, қурбонлик қилгани учун, нариги оламга Эрклик хоннинг ҳузурига уни тўртта рух ҳукмга олиб боради. *“Эй инсон! Сен иссиқ жон(ини) олганлардан ўттиздан ортиги – боғланган, ушланган жонзотлар алоҳида қудратли Эрклик хоннинг қаршисида душманлик кўзини чақчайтириб, ўша кўзлари билан сени кутиб турурлар. Қачон у ерга борсанг, Эрклик хон жуда қаттиқ қийнаб ўлдирилганларнинг қаттиқ қонуни остида ...у ердаги оғир (азоблардан) қутулмагайсан”, дея сўзладилар*”. Бундан кейинги воқеалар ўз оқими билан давом этади: Ку тай қилган гуноҳлари учун тавба қилиб, *“Олтин рангли, ёруғ, ялтироқ, ҳамма (нарса)дан устун турадиган нўм подшоҳи номли нўм битиги”*ни кўчириш учун Эрклик хонга ваъда беради ва тирилади.

“Олтин ёруғ”да Эрклик хоннинг ғайритабиий қиёфаси тасвирланмайди ёки бу ҳақда ишора ҳам йўқ. Бунинг сабаби шуки, Эрклик хон ҳақидаги турк-мўғул афсоналарида унинг ғайритабиий қиёфаси сақланиб қолган. “Олтин ёруғ”дан келтирилган афсонадан маълум бўлишича, у ўлим худоси, эмас, балки жонзотларни

асрайдиган, гуноҳлари учун жонзотларни тавбага олиб келадиган ер ости олами худосидир.

Эрклик хоннинг хўкиз бошли қиёфада тасвирланиши тотемизмнинг маҳсули ўлароқ юзага келганлигини шу ўринда такрорлаш лозим. Тотемизм Марказий Осиёда энг қадимги культ сифатида мавжуд. Эрклик хоннинг хўкиз калласи тасвиридан бошлаб унинг ер ости оламида жамики жонзотларни ҳимоя қилувчи худо эканига оид афсоналарга қадар тотемистик мифларнинг излари кўринади. Гарчи тотемистик миф Эрклик хон билан боғлиқ афсонада ярқ этиб кўринмаса ҳам, тотемизмнинг қолдиқлар борлигини эътироф этишимиз керак. Зотан, “тотемистик мифлар ўзида фантастик тотемистик аجدодлар ҳақидаги афсоналарни гавдалантиради” ва мазкур мифларда “одатда, бу аждодларнинг саёҳатлари тўғрисида ҳикоя қилинади (улар, кўпинча, зооантроморфик мавжудотлар сифатида тасвирланади, аммо мифда инсон ҳақида сўз кетяптими ёки жонзотлар ҳақида сўз кетяптими – мифнинг мазмунидан бу англашилмайди)”.¹ Агар тотемистик мифларнинг ана шу қонунияти ва хусусиятидан келиб чиқилса ва шу нуқтаи назардан ёндашилса, “хўкиз бошли” Эрклик хон тўғрисидаги афсонада ҳам қадимги турк-мўғул тотемистик мифлари ётади.

Гап хўкиз билан боғлиқ тотемистик мифлар тўғрисида кетаётгани учун Қаюмарснинг ярми инсон ва ярми хўкиз қиёфаси тўғрисида эслатган ҳолда, бу жонзотнинг Шарқ халқлари мифологиясидаги роли тўғрисида тўхталиш

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 2. – М.: 1992. 522-бет.

мақсадга мувофиқдир. Шундан сўнги мифологик фикрлашнинг ва бу мифологик образнинг моҳияти очилади.

Қадимги шумер, миср ва бошқа бир қатор шарқ халқларида хўкиз мифологик образи учрайди. Бу халқларнинг мифологик тасаввурига кўра, хўкиз худонинг заминдаги тажассумига ва унинг атрибутларига мос келади. Милoddан олдинги 3-2 минг йилликларда Ўрта Осиёда, хусусан, Туронзаминда, қадимги эрон ва ҳинд мифологиясида хўкиз, биринчи навбатда, Ой тангрисининг тимсоли эди. Хусусан, Эрон мифологиясида ой “хўкиз уруғига эга бўлган” деб, шумер ва аккад халқларида эса ой тангриси Син кўксоқолли хўкиз сифатида тасаввур қилинган. Шумерларнинг “Гилгамиш ва самовий хўкиз” кўшиғида маъбуда Иннин, ўзининг севгисига жавоб бермаган Гилгамишдан аччиқланиб, худолар самовий хўкиз яратсин ва мен учун Гилгамишдан қасос олсин, деб курашади ва мақсадига эришади. Ўша хўкиз осмондан Евфрат дарёсига тушиб, дарё сувини ичиб кўяди. Гилгамиш эса хўкизни мағлуб қилади (шумерлар давридан бизгача етиб келган суратларда қаҳрамоннинг одамсимон хўкизга ўхшаш махлуқ билан олишув лавҳалари тасвирланган). Шу ўринда ярми буқа ва ярми инсон Қаюмарснинг Ахриман томонидан ўлдирилганини эслатиб ўтмоқчи эдик. Бу сингари сюжетлар крит, юнон, угарит халқларининг қадимги мифларида ҳам бор бўлиб, улар асосан хўкиз билан олишувга оид удумлар билан боғланган.¹

Маълум бўладики, хўкиз билан боғлиқ сюжетлар ва тасвирларнинг мақсади турлича – қайси бир халқда ёвуз кучлар тимсоли сифатида тасвирланган бўлса, қайси бир

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 1. – М.: 1992. 203 бет.

халқда тангри тимсоли сифатида фаолият кўрсатади. Бу тасвирни маъно жиҳатдан гуруҳларга ажратишда айни ана шу хусусиятларига таянамиз. Зотан, турли халқларда хўкиз мифологик образи билан боғлиқ сюжетни келтиришимиздан мақсад шуки, бу тимсол турли халқларда бир-бирига боғлиқ, бир манбадан келиб чиққан деган фикрдан узоқмиз. Бу ўринда бизни қизиқтирадиган ва бевосита мавзумизга алоқадор бўлган ҳамда тангри тимсолини ўзида мужассамлантириши жиҳатидан яқин бўлгани учун, Қаюмарс, Эрклик хон ва Эрон мифологиясидаги хўкиз тимсолининг зоотроморфик хусусияти ҳақида айрим мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчи эдик.

Хўкиз тимсолининг ибтидоси Ўрта Осиё ва Эрон халқларида тангри, яъни маъбуда билан боғлиқ экан, бунинг асослари бу ўлкалардаги диний оқимларнинг умумийлигига таянади. Бу ўринда Эрклик хоннинг бош қисми хўкиз тимсолида экани ва унинг Қаюмарс афсонасидаги хўкиз тимсоли билан қанчалик алоқадорлигига эътибор қаратишимиз лозим. Қаюмарс, Эрклик хон афсоналаридаги хўкиз тимсоли бир манбадан эканлигини айтиб ўтишимиз лозим. Рим империяси даврида бутун Шарқий ва Ғарбий Европада, Яқин Шарқда, хуллас, қаерда рим армияси қароргоҳ ўрнатган бўлса, ўша жойларда ибодатхоналар қурилган, бу ибодатхоналарда ханжар билан хўкизни ўлдираётган Митра тасвирланган барельеф ёки ҳайкал асосий ўринда турган. Бу хўкизни Ахурамазда биринчи қурбонлик қилинадиган жонзот сифатида яратган эди.¹

¹ Кузнецов Б.И. Бон и маздаизм. – Евразия, Санкт-Петербург, 2001. – С.143.

ҚАДИМГИ САНЪАТ АСАРЛАРИДА ИККИ ҚИЁФАЛИ ТАСВИРЛАР ВА УЛАРНИНГ МИФОЛОГИК АСОСЛАРИ

Инсониятнинг табиий олам билан бирлигини ва табиатдаги ҳодисалар, жонзотлар билан ўз фаолиятини уйғунлаштирганини, яъни бир “қолип”га солганини механик ҳодиса сифатида қараш керак, деб ҳукм чиқариш ҳам бир ёқламадир. Чунки бу ибтидоий даврдаги билимнинг ўзига хос намунаси, зотан, “билим культга мансуб, билим мансуб бўлган умумий шакл эса ишончдир...”¹ Инсониятнинг борлиққа ишончи ва ундан ниманидир излаши натижаси ўлароқ юзага келган тушунчалар, тасаввурлар тимсоллар воситасида ибтидоий инсон ўз онгида ҳаётий ҳақиқатни кашф этади. Ибтидоий инсон тасаввуридаги ҳаётий ҳақиқатнинг тимсоллари тасвирий ва амалий санъат намуналарида, эртақларда, умуман, халқ оғзаки ижодининг ҳар қандай турида ўз қиёфасини намоён этади. Бу фикрларнинг тасдиғи сифатида Марказий Осиёдаги тасвирий ва амалий санъатнинг энг қадимги намуналарига мурожаат этамиз. Тасвирий ва амалий санъат намуналари бадиий тафаккурнинг маҳсули ўлароқ, ғайритабиий тимсоллар ифодасида айни халқ оғзаки ижодига ва илк ёзма адабиётга ҳамоҳангдир.

Марказий Осиёдан топилган санъат асарлари, уй-рўзгор буюмлари, иш қуроллари, девор суратлари, қояларга ўйилган ёки ёғочларга ишланган ва бошқа қатор

¹ Гегель. Философия религии. М.: «Мысль», 1976, 371-бет.

намуналари орасида икки қиёфали тасвирлар бор. Ёзма матн ёки халқ оғзаки ижоди, хусусан, сеҳрли эртақлар, афсоналар билан юқорида биз айтиб ўтган санъат асарларидаги тасвирларнинг моҳияти ва мазмуни бири-бирига яқиндир. Зотан, икки қиёфали тасвир санъат асарида бўладими ёки матнда бўладими, барибир, бир мазмундаги мифологик образ бўлиб, “бу мифологик образ учун полисемантизм, яъни образларнинг мазмуний ўхшашлиги деб аталадиган тасаввурлар характерлидир. Бу ҳодиса субъект ва объектнинг, билиб бўладиган олам билан бу оламини биладиган инсоннинг яхлитлиги билан изоҳланарди. Оламини мифологик ўзлаштиришни пайдо қиладиган конкрет фикрлаш шундан иборат эдики, инсон буюмларни ва ҳодисаларни фақат яккаликда, умумлаштиришларсиз, уларнинг ташқи, жисмоний мавжудлиги билан, уларнинг сифатига ёриб киришларсиз тасаввур қила олар эди. Биз бундай мифологик тасаввурларни “”образлар”” деб атаймиз... Илгариги мифологик фикрлашда буюмнинг “хусусияти” жонли мавжудот, шу буюмнинг қиёфадоши сифатида фикр қилинган эди”.¹ Шу нуқтаи назардан баҳоланса, тасвирий санъатдаги икки қиёфали жонзотлар халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги ғайритабиий тимсолларнинг ўрнини босади ва эстетик эҳтиёжни қондиради.

Марказий Осиёнинг барча ҳудудларида – Жанубий Сибирь, Мўғулистон, Ўрта Осиё ҳудудларида топилган санъат намуналари “скиф-сибирь санъатида ҳайвонот усули”, “скиф ҳайвонот усули” каби терминлар билан

¹ Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – “Наука”, 1978. – С.182.

юритилади. Биз санъатдаги бу усулга эътибор беришимизга сабаб – мифлар, халқ оғзаки ижоди ва илк ёзма адабиётдаги ғайритабиий тимсоллар билан санъатдаги бу сингари тимсоллар бир-бирини тўлдиради, бадиий фикрлаш ҳар иккаласида ҳам бир хил тарзда намоён бўлади. Санъатдаги бу тасвирлар қадимги туркий қавмларнинг бадиий тафаккур имкониятларини ҳам кўрсатади. Қолаверса, бу усулнинг санъатда узоқ асрлар давомида қўлланиб келгани ҳам инсониятнинг, хусусан, қадимги туркийларнинг эстетик тафаккури ривожига ҳам бир далилдир.

Шуниси ҳам борки, бу муаммо юзасидан бир қатор ишлар амалга оширилган ва бир қанча нуқтаи назар бўлишига қарамай, Дунайдан тортиб Ўрдусгача чўзилган чўл зонасида истиқомат қилган халқларда скиф-сибирь “ҳайвонот усули”нинг келиб чиқиши ва унинг тасвирий ҳамда амалий санъатдаги кўринишлари ҳақида китоблар мақолалар бор бўлишига қарамасдан, масала ҳанузгача мунозаралилигича қолмоқда¹. Ўзбекистонда скиф-сибирь ҳайвонот усули ҳақида Н.Раҳмоновнинг айрим кузатишлари бор.² У қадимги туркий ёзма ёдгорликларда ва “Ўғузнома” достонида скиф-сибирь ҳайвонот усулининг ўзаро генетик боғлиқлиги жиҳатлари,

¹ Маннай-оол М.Х. .К вопросу о происхождении скифо-сибирского "звериного стиля". – Новые исследования Тувы №3, 2009; Толстов С.П., Итина М.А. Саки низовьев Сырдарьи. СА, 1966, №2. – С. 151–175; Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М., 1951; Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. – М.Л., 1953; Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л., 1960.

² Раҳмонов Н.А. Орхоно-енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД. Ташкент, 1991. – С.45.

жумладан, ҳар иккаласида ҳам уч қаватли олам модели ифодалангани ҳақида сўз юритиб, қадимги туркларнинг тасаввури айнан скиф-сибирь ҳайвонот усули асосида пайдо бўлганини далиллашга ҳаракат қилган. Шуниси диққатга сазоворки, Н.Раҳмонов скиф-сибирь ҳайвонот усули фақат санъатда эмас, балки ёзма адабиётда ҳам ўз изини қолдирганини далиллашга уринган ва мафкура, дунёқарашнинг яхлитлиги бу усулнинг санъатда ва адабиётда деярли бирлигини кўрсата олган. Бу ёдгорликлардаги мифологик образларнинг умумийлиги ёки тарихий қаҳрамонларни идеаллаштириш ё уларга мифологик мазмун юклаш орқали олам моделини қадимги турклар ва скифлар қанчалик аниқ тасаввур қилганлари ҳақида ўз қарашларини илгари сурган. Шубҳасиз, қадимги туркийлар ва скифларнинг олам модели ҳақидаги тасаввурларининг умумийлиги уларнинг қариндошлигини белгиловчи омиллардан бири экани тўғрисида бугун мулоҳазаларни айтиш мумкин.

Скиф-сибирь ҳайвонот усулида айрим рамзий образлар “кўчиб юриши” натижасида Европага ҳам тарқалган.

Скиф-сибирь ҳайвонот усулида ясалган олтин ва кумуш буюмлар орасида ғайритабиий тимсолларнинг Марказий Осиёдаги ёдгорликларда кузатилиши алоҳида эътиборни тортади. Ўтган асрнинг 60-70-йилларида скифологияга бўлган қизиқиш қадимий тасвирий санъат асарларини тизимли ҳолда ўрганишга олиб келди ва махсус конференция ҳам ўтказилди. Бу конференция материаллари алоҳида тўплам ҳолида босилиб чиқди.¹

¹ Проблемы скифской археологии. – М, 1971.

Мутахассислар Осиё ва Европанинг кўп ҳудудларидан топилган археологик ёдгорликлар мисолида скиф-ҳайвонот усулида бажарилган санъат науналарини таҳлил қилдилар. Лекин Ўрта Осиё скиф-ҳайвонот усулида бажарилган санъат намуналари эътибордан четда қолганини шу ўринда эслатиб ўтиш ўринлидир.

Тўпламдан ўрин олган мақолалар орасида машҳур археолог М.И.Артомоновнинг санъатдаги “скиф-сибирь ҳайвонот усули”га бағишланган мақоласи ғоят аҳамиятлидир. У мазкур усул ҳақида сўз юритар экан, бу усул маълум бир этник гуруҳга эмас, балки милоддан олдинги биринчи минг йилликда турли ирқларга ва турли тилларда сўзлашувчи халқларга мансублиги тўғрисида ўз мулоҳазаларини ўртага ташлайди.¹ Шубҳасиз, санъатдаги бир турли этник гуруҳга мансуб усул бошқа халқларга ҳам тарқалганда, уларнинг турмуш тарзи, хўжалик юритишининг умумийлиги, бир хилдаги жамият қурилиши ва ўхшаш мафкураси муҳим роль ўйнайди. М.И.Артомонов скиф-сибирь ҳайвонот усулининг илк бор пайдо бўлишида Шимолий Эрон қабилалари асосий мавқени эгаллагани тўғрисида гапирадики, бу фикр ўрганилаётган мавзу ва кўйилган масалани ҳал қилишда объектив хулосалар чиқариш учун етарли далилларни бермаслиги мумкин. Биз Эрон ва скиф-ҳайвонот усули тарқалган ҳудудларнинг халқлари билан тарихий-этноик муносабатларга тўхталмаймиз, чунки бу алоҳида мавзу. Бизнинг асосий объектими тасвирий ва амалий санъатдаги алоҳида усулнинг остида ётган мифологик

¹ Артомонов М.И. Скифо-сибирское искусство звериного стиля. – “Проблемы скифской археологии” тўпламида. – М, 1974. 24-бет.

мазмун бўлгани учун, масалага ўрни-ўрни билан тўхталиб ўтамиз.

Скиф-сибирь ҳайвонот усули амалий жиҳатдан кундалик ҳаётда қўлланадиган буюмлар – иш қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, тақинчоқлар, кийимларда ўз аксини топган. Шунингдек, девор суратлари ва амалий санъат намуналари орасида ҳам скиф-сибирь ҳайвонот усулида бажарилганлари кўпчиликти ташкил қилади. Биз скиф-сибирь ҳайвонот усулини ҳудудий жиҳатдан эмас, балки бу усулнинг Марказий Осиё ва ундан ташқари, ҳудудидаги умумий хусусиятларига, жумладан, тасвирланаётган парранда ёки ҳайвонларнинг ғайритабиий тасвирига таяниб ўрганиш тарафдоримиз. Зотан, бу усулда мифологик тасаввурларга асосланган мифологик фикрлаш Марказий Осиё ҳудудидаги этник гуруҳларнинг қариндошлигига ҳам далиллардан бири бўла олади. Ғайритабиий ҳайвонлар, паррандалар култи мифологик фикрлашга замин бўлган.

Кўп тарқалган тасвирий санъат асарлари орасида қанотли от, қанотли туя ва бошқа қатор ғайритабиий қанотга эга бўлган жонзотлар кўп учрайди. “Амударё хазинаси” туркумига кирган санъат асарлари орасида ғайритабиий жонзотлар тасвири учрайди.

“Амударё хазинаси”га мансуб ёдгорликлар, маълумотларга қараганда, Ахмонийлар даврига оид бўлиб, милoddан олдинги IV-II асрларга тегишли. Бу хазинага мансуб буюмлар орасида дастаги шеърнинг калла қисми ва орқа томони олтиндан қилинган кўза, икки қанотли грифон гавдаси шаклидаги билагузук, фантастик Гопатшоҳ –танаси хўкиз, бош қисми соқолли

одам бўлган тасвирлар ҳам диққатга сазовор (қуйидаги суратларга қаранг).

“Амударё хазинаси”даги скиф-сибирь ҳайвонот усулига ҳамоҳангликни – шаклан ва мазмунан яқинликни Хоразм ва Термиз атрофларидан топилган ёдгорликларда ҳам кўрамиз. Қуйида ҳар бир ғайритабиий жонзот тимсолини алоҳида алоҳида кўриб чиқамиз.

Қанотли от тимсоли. Бу ғайритабиий тасвир кенгроқ тарқалган. Шулардан бири милoddан олдинги III-II асрларга оид Қўйқирилган қалъадан топилган сувдонга ишланган (афсуски, сувдон иккига парчаланган) тасвирдир. Сувдон парчаларининг биттасида қанотли отнинг учишга тайёрланаётган ҳолати, иккинчисида скиф кийимидаги жангчининг қанотли, аммо орқа оёқлари йўқ отда жангга кираётган вазияти тасвирланган.¹ От тасвиридаги бу ғайритабиийлик ҳайкалтарошнинг маҳорати эмас, балки унинг анъанавий дунёқарашининг санъатдаги алоҳида ифодасидир, буни диний дунёқарашнинг ўзи билан боғлаш бирёқлама бўлади. Бу

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. “Искусство”. – М.: 1965, 37-сурат.

Ўринда от қахрамонлик рамзи эканига ишорадир. Бу фикримизга “Алпомиш” достонида Алпомишнинг оти тасвири мисол бўла олади. Достоннинг кўнғирот версиясида Алпомишнинг оти қанотли қилиб тасвирланади. Фозил Йўлдош ижросидаги “Алпомиш”да эса қанотнинг ўрнига “қуйруғи қирқ қулоч” от тасвирланади. От қуйруғини зиндонга солиб, Алпомишни зиндондан олиб чиқади.

Отнинг ғайритабиий тасвири Марказий Осиёнинг бошқа худудларидан ҳам топилган. Қозоғистоннинг Иссиқ кўрғонидан топилган амалий санъат намуналарида учрайди. Иссиқ кўрғони Қозоғистоннинг Олмаота шаҳри яқинидаги Иссиқ шаҳарчасида бўлиб, ўтган асрнинг 70-йилларида илк бор ўрганилган. Ўша археологик объектдан топилган ёдгорликларни археолог К.А.Акишев алоҳида китоб ҳолида чоп эттирган.¹ Мазкур китобда топилган ёдгорликлар сурати берилган бўлиб, бизнинг тадқиқот объектимишга кирадиган ғайритабиий тимсоллар орасида қанотли ва тоғ эчкисининг шоҳига ўхшаш шоҳи бор от алоҳида ўрин эгаллайди.² Қанотли от ва чавандозлар тасвири камарнинг тўқасига ясалган. Давр жиҳатидан Кўйқирилган қалъадан топилган ёдгорлик, “Амударё хазинаси”дан топилган ёдгорликларга яқин – милоддан олдинги V- IV аср. Аммо ҳамма от тасвири ҳам қанотли эмас, транспорт воситасида ишлатиладиган от оддий: ё аравага қўшилган ёки югуриб кетаётган, ё бўлмаса, чавандоз миниб кетаётган ҳолатда

¹ Акишев К.А. Курган Иссык. – М.: “Искусство”, 1978.

² Ўша китоб, 24-саҳифадаги ва иловадаги 40-сурат.

тасвирланган.¹ Бу тасвирларнинг мифологик мазмунга алоқаси йўқ. Бу тасвирлар қанотли от тасвирига қараганда поэтик мазмун ифода этмайди. “Поэтик мазмун” тушунчаси шу ўринда қанотли от тасвирига нисбатан қўлланади. Поэтик мазмуни бўлиши учун мифологик мазмун ифода этиши лозим. Чунки қанотли от ёки бошқа қанотли жонзотлар тасвири мантиқий фикрлаш доирасидан чиқиб, бадий мушоҳада даражасига кўтарилади. Бадий мушоҳада – бу образнинг мифологик мазмуни демакдир. Мифологик мазмун ҳам аслида от культининг амалий томонидир. “Культ – бу ғайритабиийликка муносабат усулидир”.² От культининг ғайрибаътий тимсоли юқорида мифологик мазмун ифодалаши ҳақида айтиб ўтдик, аммо қандай мифологик мазмун ифодалайди, деган савол туғилиши мумкин. Бизнингча, шундай: умуман, от Марказий Осиё халқларида муқаддас бўлгани учун одамлар худоларини ҳам отсиз тасаввур қила олмаганлар. Бу тасвир ёзма манбаларда қайд этилмагани учун қайси худоларга бағишланганини била олмасак–да, Тангри (осмон) култига бағишланган деган мулоҳазани айтишимиз мумкин. Одамлар осмон билан (шунингдек, бошқа худолар ва руҳлар билан) муносабатларида отни қурбон қилиш ижтимоий жамоа гуруҳи билан худо ўртасида боғловчи бўгин ҳисобланган.³ Ҳинд-эрон халқларида от култини Коинот тимсоли сифатида талқин қиладилар. Биринчи навбатда, қуёш худоларига мансуб бўлиб, маъно

¹ Акишев К.А. Ўша китоб, 68-саҳифадаги сурат.

² Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск. “Наука” СО, 1990. – С.8.

³ Нестеров С.П. Юқоридаги асар, 89-б.

томондан космогонияга боғланган. Бизнингча, қанотли от тасвири айнан куёш худосига қурбонликни англатади.

Қадимги туркий қавмларда отни қурбонлик қилиш удумлари бор. Шу боисдан қанотли от тасвири билан одатдаги транспорт воситасида ишлатиладиган от тасвирида фарқ кескин бўлган.

Қанотли йўлбарс ва қанотли шер тимсоли. Иссиқ кўрғонидан топилган ёдгорликлар орасида қанотли йўлбарссимон йиртқич ҳайвон тасвири бор.¹ Нафақат тасвир жиҳатидан, балки мазмун ва моҳият жиҳатидан ҳам қанотли от билан бир. “Амударё хазинаси” топилмалари орасида ҳам қанотли йўлбарс тасвири, шунингдек, қанотли мушуксимонлар оиласига мансуб жонзот тасвири диққатга сазовор (пастдаги суратларга қаранг). Бундан ташқари, йўлбарснинг, грифнинг хонаки ҳайвонларники сингари шоҳи ҳам бор.² Қанотли йўлбарсни, юқоридагидай, ғайритабиий тимсол сифатида талқин қилишимиз табиий. Иссиқ кўрғонидан топилган яна бир ғайритабиий йўлбарс тимсоли аниқ тасвири билан олдингисидан фарқ қилади.³ Бу тасвирда қанотсимон қисм ва йўлбарснинг орқа оёғи томонида тоғ тасвирини ифодаладиган пластинка диққатга сазовор. (Ғайритабиий йўлбарс тимсоли бош кийимда ясалган). Ўрта Осиёдан скиф-сибирь усулидаги бу сингари ғайритабиий тимсолнинг қандай шаклда эмас, қандай объектларга ишлангани ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, милоннинг I асрига мансуб қурбонгоҳга 30 та

¹ Акишев К.А. Ўша китоб, 67-бет.

² Пугаченкова Г.А., Ремель Л.И. Юқоридаги асар, 13, 118, 130-суратлар.

³ Акишев К.А. Юқоридаги асар, 86-бет, 3-сурат.

ҳайвоннинг – қанотли шер, ёки қанотли ит ҳайкалчалари бирин-кетин тарзда ясаб ўрнатилган. Мисдан ясалган бу икки қурбонгоҳ маздакийлик культуни ифода этади, деган фаразни илгари суриш мумкин.

Тарихий муносабатлар, маданий алоқалар ҳам скиф-ҳайвонот усулининг бошқа ҳудудларга ва тамомила бегона этник гуруҳлар санъатида ҳам давом этишига асос бўлиши мумкин. Ўрта Осиёдан тортиб Хитой ва Ҳинд-хитой мифологиясида йўлбарс ёки шер ҳайвонлар шоҳи ва ўрмон хўжайини тимсолида қўллангани маълум. Бу анъана архаик мифологияга ва қадимий удумлардан озиқланган ва кўплаб эртак, достонларга ўтгани шубҳасиз. Шунингдек, йўлбарс айрим халқларда тоғ ва гор руҳи тимсолида ҳам қўлланади.¹ Ўзбек, қорақалпоқ ва қирғиз халқларининг инонч-эътиқодларида бу тимсолнинг бир-бирига яқин маъно ифодалашида ҳам маълум бир мақсад бордай туюлади. Масалан, қорақалпоқ аёлларининг эътиқодига кўра, фарзандсизликка барҳам бериш учун бир парча йўлбарс гўштини тановул қилиш кифоя бўлган экан. Қирғиз шомонлари дуоларини ўқиётганларида, ёрдам сўраб оқ йўлбарсга мурожаат қилар эканлар. Бу сингари мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу ўринда қанотли йўлбарс ёки шердан мақсад шуки, бу тасвир фақат хаёлот маҳсули сифатида ишлатилмаган, балки мифопоэтик тасаввурларнинг инъикоси, деб қараш мақсадга мувофиқдир. Албатта, мифопоэтик тасаввурлар удумлар, инонч-эътиқодлар, диний эътиқодларга таянади.

¹ Батафсил маълумот олиш учун қarang: Мифы народов мира. Том 2. – М.: Советская энциклопедия. 1992. С. – 511-512.

Қанотли одам. Жанубий Ўзбекистон ёдгорликлари орасида грек-бохторий маданиятига мансуб (милоддан олдинги II аср) медальонда эса “Тихэ-Хванида” илоҳасининг қанотли тасвири туширилган.¹ Одамнинг қанотли тасвири грек мифларининг таъсири, деб хулоса чиқариш ҳам мумкин. Аммо эллин маданияти Ўрта Осиёга кириб келмасдан олдинги қанотли инсон тўғрисида қандай фикр юритиш мумкин? Айниқса, эртақларда, дostonларда инсоннинг “бир зумда” бир мамлакатдан бошқа бир мамлакатга учиб боришини қандай изоҳласа бўлади? Бу ғайритабиийлик сеҳрли эртақлардаги образларда кўринмас қанот бор, деган фикрга олиб келади.

Илон тимсоли. Илон тасвирий санъатда ғайритабиий тимсол сифатида бошқа жонзотларга қараганда қадимийроқ. Милоддан олдинги иккинчи минг йилликка оид Сўхдан топилган қора тошдан ясалган икки бошли илон шаклидаги тумор диққатга сазовор.² Бу буюм тасвиридан шу нарса англашиладики, у, биринчидан,

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Юқоридаги асар, 40-сурат.

² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Юқоридаги асар, 5-сурат.

аёллар учун мўлжалланган бўлиши мумкин, ёки ритуал маъно ифодалаб, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида уйда доимий сақланадиган тимсол бўлиб, ҳосилдорлик, фаровонлик, айна пайтда, эркаклик кудратининг рамзи сифатида талқин қилиш мумкин. Далварзинтепада олиб борилган археологик қазилмалар натижасида милодий I асрга оид илон шаклидаги билакузук топилган. X-XII асрларга оид Сайрамдан топилган туморчада шер, йўлбарс тасвири билан бир қаторда илонлар сурати ҳам тасвирланган. Одатда, Ўрта Осиё заргарлари билакузуқларни икки бошли илон шаклида яшашган.¹ Бу илон-тумор фақат инонч-эътиқодлар рамзи сифатида қўлланиши билан бирга, кундалик турмушда кўп қўлланадиган буюмлар ҳам илон тасвирида ясалган. Бунинг намунаси сифатида Иссиқ кўрғонидан топилган уй-рўзгор буюмлари орасида сопи илоннинг боши шаклидаги чўмич характерлидир.² Қадимги туркий қавмларда илон култи муқаддас саналгани маълум, аммо илонга нисбатан турли диний оқимларнинг таъсири уни муқаддас жонзот сифатида талқин қилиш ҳақидаги қарашларни ўзгартирган. Жумладан, ўзбек халқи исломни қабул қилгандан кейин эзгулик ато этувчи “муқаддас” илонлар “мусулмон”, захарли илонлар эса “кофирлаштирилган”.³ Илон тимсоли исломиятдан олдин эзгулик, фаровонлик, бойлик ато этувчи бўлгани учун ҳам, тасвирий санъатда муҳим ўрин эгаллаган. VIII асрга

¹ Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадийяти).НДА, Тошкент, 2004,13-бет.

² Акишев К.А. Юқоридаги асар, 114-бет, 35-сурат.

³ Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадийяти). НДА. 12- бет.

мансуб туркий-рун ёзувидаги Ирк битиги (Фол китоби)даги тимсоллар ғайритабиийликни ўзида мужассам этгани билан диққатга сазовордир. Бу битигдан қуйидаги парчага эътибор қаратамиз:

Altun babaşlığ jılanman. Altun qoruğsaqımın qılıçın kasıpan özüm yol intın başımın yöl abıntın tur. Ança bilinglar: yablaq ol (VIII) – Олтин бошли илонман. Олтин қорнимни қилич билан кесганда, танамга йўл индандир, бошимга йўл уйдандир, дейдилар. Шундай билинглр: ёмондир бу¹.

Олтин бошли илон нима ёки ким? Илон шунчаки жонзот эмас, шунчаки жонзот бўлмагани учун ҳам, унга инсоний хусусият кўчирилган (хайвонларнинг инсон каби биринчи шахс тилидан гапириши эртакларда кўп учрайди.) Н.Раҳмонов бу парчани таҳлил қилар экан, қуйидаги удум билан боғлайди: “Агар уйда илон пайдо бўлса, уни уч кунгача ўлдириш керак эмас, тўртинчи кун эса ўлдириш керак(гап бу ўринда қадимги туркларнинг инонч-эътиқодлари тўғрисида кетяпти – Ҳ.А.). Агар илон уч кун ичида уйдан ўз-ўзидан кетса, уй эгасига даромад, бойлик келади”.² Бу ҳикоячанинг мақсади очилгандай туюлади. Лекин, бизнингча, “олтин бошли илон”

¹ Бу ҳикоячанинг талқини ва таржималари турличадир. С.Е.Малов ўзи қилган таржимани шубҳали деб қарайди (қаранг: Малов С.Е.Памяники древнетюркской письменности. М, 1951. – С. 86), Турк олими Х.Н. Ўркун ҳам айни шу ҳикоячани турк тилига таржима қилганда, сўроқ аломатини қўйган, яъни мазкур ҳикояча Ўркун учун тушунарсиз бўлган ва у ҳам бунинг удумлар билан боғлиқ томонларига диққат қаратмаган. Биз Н.Раҳмоновнинг қадимги туркийдан ўзбекчага қилган табдилини олдик (Қаранг: Н.Раҳмон. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 135-бет).

² Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993, 114-бет.

ғайритабий тимсол экани бу китобда эътибордан четда қолган кўринади. Қолаверса, илонни, умуман, “Ирк битиги”даги ғайритабий тимсолларни таҳлил қилиш бу китобнинг вазифаси бўлмаган. Илоннинг туркий халқлар ёзма адабиётида ва фольклорида турли мақсад ва маънода қўлланишида ўзига хослик бор. Ўзбек фольклоридаги илон образи махсус тадқиқ этилган.¹ Гарчи илон култи ва унинг бадиият ҳақида махсус диссертация ёзилган бўлса ҳам, илон тимсолининг мифологик асослари, илоннинг ғайритабий маъноси ва вазифаси, Шарқ халқлари санъатида, халқ оғзаки ижодида тутган ўрни ҳали алоҳида тадқиқот ишлари олиб боришни талаб этади. Зотан, халқ оғзаки ижодида ва илк ёзма манбаларда қандай тимсол бўлмасин, ғайритабийликдан холи талқин ва таҳлил қилиш мумкин эмас. Жонзотлар, ўсимликлар ва бошқа буюмлардан иборат тотемлардан ташқари, “илгариги даврларда талаффуз қилинган сўз ҳам тотем бўлган. Энди сўз ўлувчи ва тирилувчи худоларга ўша Тушунча сифатида мурожаат этади. Тотем ўзи ҳақида ўзи гапиради (бақиради, куйлайди, ижро этади); уруғчилик жамиятининг худолари ўз мифологемаларини ўзлари эмас, балки отанинг, уруғбошининг, шоҳнинг ёки коҳиннинг оғзи билан гапиради. Бу мифологемалар, “сўзлар” ўзларига (жамоага) ўзлари мурожаат этмайдилар, балки худоларга – вазифа жиҳатидан жамоанинг ўринбосарига мурожаат этадилар”². Агар “олтин бошли илон” тимсолини О.М.Фрейденбергнинг

¹ Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти). НД, Тошкент, 2004.

² Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Главная редакция восточной литературы. М.: 1978. – С. 103.

мазкур нуқтаи назари бўйича талқин қилсак, “Ирк битиги”даги бу тимсол – тотем, уруғнинг (яъни илонни муқаддас деб билган ва ўзлари учун тотем деб билган уруғ) номидан у гапиряпти, “олтин бошли илон” – уни муқаддас деб билган жамоанинг худоси. Агар О.М. Фрейденбергнинг “талаффуз қилинган сўз ҳам тотем бўлган”ини “олтин бошли илон”нинг сўзига татбиқ қиладиган бўлсак, мазкур ҳикояча метафора асосига қурилганини англашимиз мумкин. Шу билан бирга, қанотли илон айрим туркий халқлар эртакларида салбий хусусият ифодалашини инобатга оладиган бўлсак,¹ бунга, юқорида айтганимиздек, исломнинг таъсири деб қараш керак бўлади ва қадимги тасвирий санъатда бу ғайритабиий тимсол учрамаслиги аён бўлади.

Туркий халқлар мифологиясида қушлар ва жонзотлар, шунингдек, қанотли жонзотлар уч қаватли олам моделини ифодалайди. Жумладан, илон ер ости оламини ифодалагани учун доим қанотли жонзотларга қарама-қарши қўйилади. Аммо универсал мифологиянинг айрим туркий халқларда сақлангани ва айримларида йўқолгани сабабли, турк халқ эртакларида исломдан олдинги илоннинг ғайритабиий хусусияти йўқолган, деб хулоса қилишимиз мумкин. Зотан, цивилизациялашган халқлар мифологиядан узоқлашади, замонавийликнинг таъсири эртакларнинг ҳам асл моҳияти ўзгаришига олиб келади. Буни сеҳрли эртаклар мисолида янада аниқ кўриш мумкин.

Бир кўзли одам. Геродот ўзининг “Тарих” китобида Ўрта Осиёда истиқомат қилган скифлар, савроматлар, исседонлар

¹ Стеблева И.В. Очерки турецкой мифологии. – М.: “Восточная литература”, 2002. – С. 24.

ва б. қабилалар ҳақида сўз юритар экан, бу қабилаларнинг географик жойлашуви, маиший ҳаёти, турмуши билан бирга, этник таркиби, урф-одатлари ҳақида ҳам сўз юритади. Жумладан, исседонлар ҳақида тўхталганда, энг диққатга сазовор томони сифатида кўйидагиларни айтади: “Исседонларнинг ҳикоя қилишларича, бир кўзли одамлар ва олтинни кўриқловчи грифлар (йиртқич ҳайвонлар –Н.Р.) яшайдилар. Скифлар бу ҳақда исседонларнинг сўзлари орқали хабар берадилар. Биз ва бошқалар скифлардан билиб оламиз ва уларни аримаслар деб атаймиз: “арима” скифларда “битта” деган маънони билдиради, “спу” – “кўз” демакдир”.¹

Бу тарихий маълумотни Геродот ўзи кўрмаган ҳолда, скифлардан эшитгани бўйича ҳикоя қилган. Аммо бир кўзли одамлар ҳақиқатан бўлганми ёки исседон қабиласи ёки скифлар бу қabila ҳақида яратган афсонами – буниси номаълум.

Бир кўзли одам (ғаройиб топшириқларни ҳал қилиш учун одатдаги иккита кўз етишмайдиган одам) рус халқ оғзаки ижодида ҳам бор бўлиб, икки кўзли одамга карама-қарши кўйилади.²

Бир кўзли одам туркий халқлар эртаклари ва достонларида кенг тарқалган. Жумладан, ёкут халқ сеҳрли фантастик эртакларида бир кўзли одам тимсоли диққатга сазовор. Бу тимсол “Чўпчўкин” эртагида бор. Чўпчўкин кўлда балиқ овлаб, оиласини боқарди. Бир куни тонг отгач, кечкурун ташлаган четандан хабар олиш учун кўлга келди. У келиб, қайиқдан сувни олиб ташлашни бошлаган эди, бирдан ғарб томондан келаётган кучли шовқинни эшитиб қолади.

¹ Геродот.История. Научно-издательский центр «Ладомир». – М, 1993. – С.193.

² Мифы народов мира, том 2. – С. 246.

Кўп ўтмай, ваҳимаю шовқин-сурон билан *абаасининг*¹ *бир кўзли ўғли* келиб қолади. Чўпчўкин *бир кўзлининг* талабини бажариб, икки ёшли тойини беради. Абаасининг *бир кўзли ўғли* тойларни еб кўяди. Охири Чўпчўкин *бир кўзлининг* талабини бажаришга имкони қолмагач, Чўпчўкиннинг ўзини еб кўяди. Чўпчўкиннинг тирик қолган бир ўғли ва бир қизи буқачанинг устига миниб қочадилар. *Бир кўзли ўғил* қизни еб кўяди, бир қанча саргузаштлардан сўнг, буқачанинг юраги ва жигаридан пайдо бўлган икки ит *бир кўзлини* ўлдирадилар ва бу ҳақда Чўпчўкиннинг ўғлига хабар берадилар.²

Эртақдаги бир деталга – бир кўзлининг ғарб томондан келганига эътибор берайлик. Эртақда ҳикоя қилинишича, бир кўзли одам Ғарбдан келади. Айрим халқлар маданиятида Ғарб рамзи кўркув маъносига эга.³ Умуман, Ғарб рамзи кўпчилик халқларда ўлим, ёмон руҳлар макони маъносини ҳам ифодалайди. Ана шу маънолари ҳам туркий халқлардаги бир кўзли одам тимсолида ҳам бор бўлиб, бизнингча, унинг қуйи оламдан келиб чиққанига ишора қилади. Уч қаватли олам моделининг мазкур ғайритабиий тимсоллар орқали бу эртақда ифодаланган.

¹ *Абааси* –ёқут фольклорида душманнинг умумий номи, у Қуйи ва Юқори оламда истиқомат қилади; мифларга ва қадимги инонч-этиқодларга кўра, ёвуз руҳ *абааси* одамларга зарар келтиради, хасталик олиб келади. Унинг акси *айиш* бўлиб, инсониятга ҳомийлик қиладиган мифологик илоҳларнинг умумий номи; айиш ёқут олонхоларида ва ва эртақларида “одам”, “бизнинг одам” маъноларида қўлланади (қаранг: Якутские народные сказки. Новосибирск, “Наука”, 2008. – С. 416).

² Якутские народные сказки. – Новосибирск: «Наука»: 2008. – С. 185–195.

³ Тресиддер Джек. Словарь символов. М.: “Файр-пресс”, 1999. – С.359.

II БОБ

ИККИ ҚИЁФАЛИ МИФОЛОГИК ПЕРСОНАЖЛАРДА ҒАЙРИТАБИЙ ВА ЗАМИНИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРНИНГ ҚОРИШИҚЛИГИ

Туркий халқлар оғзаки ижодида икки қиёфали қаҳрамонларнинг биттаси албатта одам бўлади. Одам ўрта оламда истиқомат қиладиган жонзот. Бошқа оламларга — юқори оламга (масалан, кўринмас қанот билан юқори оламда чиқса) чиқса, ижобий қаҳрамон, қуйи оламга чиқса, салбий қаҳрамонга айланади. Аввало, инсоннинг қушга (масалан, қаптарга) айланиш лавҳаси кўп учрайди. Ўзбек халқ эртакларидан “Беш қиз” эртагида қизнинг турли қуш ва ҳайвонларга айланиши лавҳасига мурожаат этамиз.

...Қиз отасининг сўзини қайтара олмай, хўп деди. Шу куни кечаси билан оқиб, тонг отганда мени *одам* суратига киргизди. Подшо билан хотини мен билан қайтадан кўришди. Бир оздан кейин подшонинг боғига чиқиб, ўтирган эдик, шу орада осмонда бир кабутар пайдо бўлди. Қиз ўрнидан туриб: “Жоду қилган *дев* мен билан курашгани келди”, деди. Ўзи дуо ўқиб, бир катта *қора қуш* бўлди, қаптар билан олишди. Бир вақтда қаптар ерга тушиб, юмалаб *ит* бўлди. Қиз юмалаб *шер* бўлди — яна олишди. Охирида турли нарсалар бўлиб, бир-бирларини енга олмади. Қизнинг аччиғи келиб, бир катта *ўт* бўлиб, девни куйдирди...

Дев ёки бошқа махлуқот ҳам инсонга айланиши ҳам мумкин. Масалан: Дев индамай овқатни еб, ғор оғзидаги

арқон билан болтани олиб, *одам* суратига кириб, шаҳарга тўғри тикувчи ёнига борибди.

Бу сингари ғаройиботлар мифологиянинг маҳсули бўлгани учун ҳам, “яхши” ва “ёмон” кучлар – жонзотлар қиёфасидаги дев ва қизнинг мифик эврилишлари тотемларга бўлган ишончдир. Тотемларга илк марта ишонч-эътиқод шаклланганда, “яхши” ва “ёмон”лар ҳақидаги тасаввурлар ҳам шакллана бошлаган. Бу даврда “цивилизациялашган оламда жиддий фаолият кўрсатиш учун “ёввойиликнинг ақлий ривожланишига мосланган мифнинг пайдо бўлиш тамойиллари”¹ шу йўл билан сақланади. Мифик эврилиш буддавийликда айниқса кенг тарқалган. Масалан, қадимги ҳинд мифологиясида еттита *риши* – донишманд, башортчи бор. Шулардан бири *Гаутама* бўлиб, буддавийлик мифологиясида у *Будда Шакямуни*нинг исмидир. Ривоятларга қараганда, Гаутама 550 марта туғилиши жараёнида *бақа*, *балиқ*, *қарға*, *маймун* ва бошқа кўплаб ҳайвонлар тимсолида зоҳир бўлган. Унинг издошлари бошқа нарсага айланиб, ўзгаришларнинг мифологик характерини англашдан шунчалик узоқ эдиларки, бу эврилишларга инончнинг маҳсули сифатида будда ибодатхоналарида қолдиқ сифатида буюк устоз истиқомат қилган жонзотларнинг жуни, қанотлари, суяклари сақланиб қолган.²

Ғайритабiiй тимсоллар ва уларнинг остидаги мифологик тасаввурлар ҳар доим ҳам ўз маъносида ва булардан кўзланган мақсадда қабул қилинавермаган. Ярми ҳайвон ва ярми инсон шаклидаги жонзотларни цивилизациялашган халқлар ҳайвонсифат деб қабул қилганлар. Инсон ўз ақлий

¹ Тайлор Э.Б. Юқоридаги асар, 180-бет.

² Тайлор Э.Б. Юқоридаги асар, 200-бет.

ривожига кўра мифлар яратилган даврда турган бўлса ва бирон ҳодиса ёки одат уни хайратга солсаю сабабини ўзи билмаса, у эртакни ўзи тушунадиган ҳолда ўйлайди ва ҳикоя қилиб беради. Ҳатто эртакчининг ўзи ҳам бунинг ота-боболаридан қолган ҳақиқий афсона эканига ишонмаса ҳам, бу афсонани ундан эшитган ва такрорлайдиган қабиладоши бу вазиятдан хайрон бўлмайди, чунки эртакчи ҳам шу муҳитда улғайган, шу муҳитда яшайди.

Этнологлар (халқнинг келиб чиқиши, ёйилиши ва халқ билан боғлиқ бошқа жараёнларни ўрганадиган соҳа одамлари, *этнографияга* яқин туради) қадимги даврда ҳам бўлган. Улар маълум ҳодиса-воқеанинг ифода усулини ўрганиб ва у ҳақда маълум хулосага келиб, халқ жонлантириш орқали миф ёки эртакларга киритган тимсолларни халқ билан ўша тимсоллар ўртасидаги реал муносабатлардир, деб тасаввур қилганлар. Жонлантиришга асосланган ғайритабиий тимсолларни тасвирий метафоранинг намуналари, деб қараш мумкин.

Сибирь туркий халқлар фольклорида, Ўрта Осиё халқлари фольклоридагига нисбатан, туркий халқлар диний-мифологик тизими аслиятини сақлаган. Буни, айниқса, қушлар ва ҳайвонларнинг мифологик мазмунида ва бу образларнинг фаолиятида аниқроқ кўриш мумкин.

Умуман, қушлар дунёдаги ҳамма халқларнинг мифологиясида муҳим роль ўйнайди. Биз туркий халқларда шу пайтгача яратилган қушлар билан боғлиқ тадиқоқотлар ва олимларнинг кузатувларини эътиборга олган ҳолда, қуйидагича фикрни илгари сурамиз:

Биринчи навбатда, қушлар диний-мифологик тизимнинг ва удумларнинг бир тимсоли бўлиб, турли вазифаларга эгадир:

кушлар илоҳлар, тотем ота- боболар, маданий қаҳрамонлар, демиург (*грек.* “уста”, “яратувчи”, “халқ учун яратиб берувчи”), инсонлар томонидан айлангирилган худолар, шомонлар, қаҳрамонлар миниб юрадиган ҳайвонлар бўлиши мумкин. Улар илоҳий моҳиятнинг, юқорининг, осмоннинг, осмон руҳининг, қуёшнинг, момақалдиरोқнинг, шамол, булутнинг мифопозтик классификатори ва рамзи, космик зоналар, эркинликлар, ҳаёт, ҳосилдорлик, мўл-кўллик, кўтарилиш, чиқиш, илҳомланиш, башорат, каромат, руҳ, ҳаёт руҳи ўртасидаги алоқа ҳисобланади.¹ Бу ўринда юқоридаги эртаклардан олинган парчадаги кушларнинг мифопозтик вазифаси қайси бирига тўғри келади, деган савол туғилиши мумкин. Масалан, қора қуш, шер тимсолида илоҳларни ҳам кўришимиз мумкин, чунки булар қизни ўлимдан қутқариб қолдилар ва илоҳий моҳиятнинг ҳамда юқори оламнинг рамзига тўғри келади. Айни пайтда қора қуш ва шер шомон ҳамда ҳаёт руҳи рамзини ифода этади ва ҳ.

Эртакларда жонзотларнинг ёки инсоннинг ғайритабиий пайдо бўлишида кенг тарқалган мифологема – ҳайвон ёки инсоннинг руҳи мавжуд. Яна “Чўпчўкин” ёқут халқ эртагига қайтамыз.

Эртакда буқача инсоннинг вазифасини бажаради. Буқача Чўпчўкиннинг ўғли ва қизини бир кўзли одамдан қутқаргач, бир жойга етиб келдилар. Буқача иккаласига: “Менинг пешонамдан битни қидириб кўринглар-чи, у мени еб ташлади, – деди. Улар ўргимчак катталигидаги битни топдилар. – Ана шу битни ўлдир, – деб буқача қизга айтди. Қиз битни ўлдирди. – Энди мен ўламан, – деди буқача. – Ўлма, ўлма! – дедилар бола билан қиз. – Менинг руҳим

¹ Стеблева И.В. Юқоридаги асар, 31-бет.

ўлди, уни сизлар ўлдирдингизлар. Яхшиси, сизларга васиятимни айтай, кулоқ тутинглар! Менинг теримни шилиб олинглар. Сўнгра: “Уй бўл”, деб терини ёйинглар. Бош суягимга: “Печ бўл, деб, танамнинг тўрт бурчига: “Тўртта устун бўл”, деб, орқа елкамга: “Хари бўл”, деб “юрагим ва жигаримга: “Қора темир итлар бўлинглар”, деб лахта қонимга: “Итнинг емиши бўл”, деб тўртта туёгимга: “Тўртта ётоқхона бўлинглар”, деб ташланглар, тери остига кириб ётинглар...Алвидо! – деб буқача жон берибди”.

Бу ўринда ҳар бир тана аъзосининг маълум объектга айланиши ҳодисаси руҳнинг кўчишини англаш мумкин. Шу билан бирга, буқачанинг ўз тилидан айтилаётган “руҳим ўлди” ибораси диққатга сазовор. Бу ўринда бит буқачанинг руҳини моддийлаштирган, руҳ моддийга айланган. Яна шуни таъкидлаш керакки, руҳ – ҳаётий қудрат, куч-қувватнинг жонлантирилиши, инсон иродасининг қудратидир. Руҳнинг ўлиши – йўқолиши эмас, балки бошқа моддий нарсаларга айланишидир. Руҳ тимсоли, юқоридагидай бошқа ғайритабиий жонзотлар тимсоли сингари, Миср, Бобил, Қадимги Юнонистон мифологиясида универсал мифологема ҳисобланади.¹ Руҳ рамзи Жанубий ва Шарқий Сибирь халқларининг аксариятига хосдир. Бу ёқут халқ эртагини миф деб ҳам қараш мумкин.

Жонзотларнинг бир қиёфадан иккинчисига – инсонга ёки инсоннинг бирон жонзотга ёки қушга айланиб қолиш сюжетларида ҳам руҳ асосий роль ўйнайди. Зотан, эврилишларда моддий ва руҳнинг ўзаро муносабати ётади. Турк халқ эртақларидан “Чамбар диёр” эртагидаги

¹ Мифы народов мира. Т. 1. – С. 443.

моддий нарсаларнинг инсон руҳини ўзида мужассам этиши бу жиҳатдан диққатга сазовор.

Бир подшоҳнинг учта қизи бор экан. Улардан иккитаси вазирларнинг ўғилларига турмушга чиқиб, бахтиёр яшай бошлабдилар. Улар бир куни подшоҳ отасини кўргани келиб, энг суюкли отдан хабар олгани отхонага кирибдилар. Бу от узумдан бошқа нарса емас экан. Иккала катта опа отхонага бораётиб, турмушга чиқмаган сингилларини ҳам олиб борибдилар. От катта опаларнинг кўлидан узум ейишни хоҳламабди, кичик қиз берганда эса, от узумни ебди. Эртаси кун ҳаммаси такрорланибди, от лабларини подшоҳнинг кичик қизига тегизибди. Опалари эса кўрқиб қочиб кетибдилар. Шунда *от* бир силкиниб, чиройли *йигитга* айланибди ва қизга, менга турмушга чиқ, деб илтимос қилибди. Қиз рози бўлибди, отасига, мен ҳеч кимга турмушга чиқмайман, сизнинг ёнингизда қоламан, дебди. Подшоҳ рози бўлибди ва қизига яхши кўрган отини ҳадя қилибди. Йигит билан бахтли ҳаётнинг асосий шарти сирни сақлаш экан: от ҳақиқатан чиройли йигит эканини ҳеч ким билмаслиги керак экан. Кунларнинг бирида жангдаги маҳоратни кўрсатадиган беллашув бўлибди. Катта опаларининг эрлари отларини миниб, жанг майдонига йўл олибдилар, опаларининг ўзлари эса кичик сингиллари олдига келиб, эрларининг қаҳрамонлигини кўкларга кўтариб, мақганибдилар. Аммо қутилмаган воқеа юз берибди: бирдан жанг майдонида қизил отда ёш йигит пайдо бўлибди, унинг кийимлари қизил, кўлидаги таёғи ҳам қизил экан. У иккала куёвни ҳам енгиб, ғолиб бўлибди, майдондаги ҳамма нарсани остин-устин қилиб, кўздан ғойиб бўлибди. Эртаси куни подшоҳнинг катта қизлари эрларини мақтаб турганларида, майдонда ўша йигит пайдо

бўлибди, энди у оқ кийимда, оқ отда ва қўлида оқ таёқ бор экан. У ҳаммани енгибди, ўша ерда турганлар: “Бу йигит ким бўлди экан?” – деб бир-бирларидан сўрай бошлабдилар. Шу пайт подшоҳнинг кичик қизи чидаб туролмабди-да, сирни ошкор қилиб: “Бу менинг қайлиғим”, – дебди. Қиз ўша заҳоти отхонага бориб, йигитнинг от терисини ёқиб юборибди. Йигит эса ўша заҳоти *каптарга* айланибди-да, қизнинг олдига келиб, шундай дебди: “Эҳ гўзалим, сен менга қўлингдан келган энг ёмон ишни қилдинг. Энди бу ерда қолишим мумкин эмас. Алвидо. Энди мени Чамбар диёр деган ном билан излайсан. Мени тошунингча, узок вақтлар ўтади, темир чорикларинг тўзийди, темир ҳассанг эгилади”. Шуларни айтиб каптар учиб кетибди, қиз эса йиглаб қолаверибди, аммо қайлиғини излаб йўлга отланишга қарор қилибди. Отаси қизига темир чорик ва темир ҳасса ясаб беришларини буюрибди. Шундан сўнг қиз йўлга тушибди. Қиз узок йўл юриб, бир булоқ ёнига келибди. Қиз темир ҳассаси эгилганини, темир чориғи тўзиб кетганини шу ерга келганда билибди.

Қайлиғи шу атрофда эканини қиз фаҳмлабди. Қиз дам олгани булоқ бўйига ўтирибди. Шу орада Чамбар диёр билибдики, бир бечора сув сўраб булоқ бўйида ўтирибди. Чамбар диёр ўша томонга йўл олибди, ўз севгилисини *олмага* айлангирибди-да, чўнтагига солиб, уйига келибди. Бу уй девларнинг макони экан. Ҳамма девлар бирдан: “Инсон гўштининг ҳиди келяпти!” деб бақирибдилар. Аммо Чамбар диёр девларни, қизга тегмайсизлар, деб кўндирибди. Девлар қизга зарар етказмасликка қасам ичибдилар, аммо бу қасамни қандай бузсак экан, деб баҳона излай бошлабдилар. Девларнинг онаси қизни ейишга баҳона топиш учун айёрлик билан қийин ишларни буюраверибди. Аммо Чамбар диёр

қизга ёрдам бериб турибди. Чамбар диёр ва қиз ҳамма девларни енгиш мумкин эмаслиги билиб, қочиб кетишга қарор қилишибди. Улар қочиб, девлар эса уларни қувлаб кетаётганларида, қизни *боққа*, йигит ўзини эса *боғбонга* айлантирибди, Кейин йигит қизни *дарахтга*, ўзини эса дарахтни ўраб турган катта *илонга* (юқоридаги *илон* тимсолиги қиёсланг, бу ўринда ҳам илон тимсоли ҳомий, исломдан олдинги мифологик мазмуни сақланган – Х.А.) айланибди. Кейин иккаласи *гулчамбарга* айланибдилар ва қизнинг отаси – подшоҳнинг қўлига бориб қолибдилар, яна *тариққа* айланиб, подшоҳнинг тўни остига яшириниб олибдилар...Хуллас, йигит билан қиз шу тариқа девлардан омон қолибдилар.

Бу эртақда олма, дарахт, гул, тариқ (дон) ҳосилдорлик, мўл-кўллик, муваффақият рамзини ифодалайди. Боғ эса ўсимликларнинг йиғиндиси сифатида нафақат ҳосилдорлик, балки абадий ҳаёт рамзини ифода этади.¹ Яна шуни кўшимча сифатида айтмоқчимизки, йигит билан қизнинг турли жонзот ва нарсаларга айланиши инсониятнинг ибтидоий фикрлаш тарзига – табиатдан ажрала олмаган даврга, ўзини табиат билан яхлит ҳолда тасаввур қилган даврга ишора қилади.

Эртақнинг ғайритабiiй тимсоли – Чамбар диёр ва у билан боғлиқ воқеалардир. Шу ўринда, гарчи от ҳақида ўзбек фольклоршунослигида кўплаб ишлар қилинган бўлса ҳам, бу эртақдаги от қиёфасига оид бўлган мўъжиза ва у билан боғлиқ мифологик тизим ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни лозим, деб биламиз. Отнинг мўъжизавий тимсоли – универсал мифологема. Бу тимсол Евроосиё мифологиясида муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга, бир қатор

¹ Мифы народов мира. Т. II. – С. 369.

худоларнинг атрибути ҳам ҳисобланади. Мифологик от ҳақидаги ҳикоялар қадимги ҳинд, кельт ва славян мифологиясида ҳам маълум. Худоларнинг отлари ҳақидаги ҳинд-европа мифологиясидаги тасаввурларга мосликни отларни қурбонлик қилиш удумларида кўриш мумкин: жумладан, қадимги ҳинд мифологиясида отнинг қурбонлик қилиниши оламнинг уч қаватига тенглаштирилади. Бу удум қадимги рим, славян ва герман халқларида ҳам учрайди.¹ Айни пайтда қадимги ҳинд мифологиясидаги *олам дарахти* ҳам от рамзи орқали ифодаланган.² Ҳинд мифологиясида икки тимсолнинг бир-бирига тенглаштирилганини эътиборга олсак, мазкур эртақдаги “от” олам дарахтини ҳам ифодалайди, деган фикрни ўртага ташлашимиз мумкин. Зотан, эртақдаги отга боғлиқ фазо тушунчаси “ўсимлик (*гулчамбар, тариқ*) – ҳайвон (*от, илон*) – инсоният” модели орқали ифодаланади. Эртақнинг ички тузилишини ташкил қиладиган аниқ мифологик тизимга таяниб ҳамда уч қаватли олам модели отга боғлиқ эканини ҳисобга олиб, от олам дарахти рамзини ифода этади, деб қараймиз. Энди савол туғилади: қадимги ҳинд мифологиясидаги отнинг олам дарахти рамзини ифодалаши билан туркий халқларга мансуб бу эртақдаги ғайритабиий от тимсоли ўртасида қандай алоқадорлик бор? Қадимги ҳинд мифологиясидаги от рамзининг олам дарахтини ифодалаши ва қурбонлик қилинишига оид тасаввурлар билан Марказий Осиёдаги туркий қавмларнинг от тимсоли олам дарахти рамзини ифодалаши ҳақидаги мифологик тасаввурлар ва удумлари билан мос келишига сабаб тарихий алоқалардир.

¹ Мифы народов мира. Том 1. – С.666.

² Мифы народов мира. Том 1. – С.144.

Кўп тарқалган нуқтаи назарга кўра, II минг йилликдан олдин Ўрта Осиёдан, хусусан, Амударё ва Сирдарё оқими бўйлаб жойлашган ўлкадан тортиб Орол ва Каспий денгизларигача чўзилган юртдан Ҳиндистонга арийлар қабиласи бостириб кирган (М. Майрхофер, И.М.Дьяконов, Т. Боррау ва бошқа кўп шарқшунослар шу фикрда). Ана шу даврдан бошлаб арийларнинг алоҳида қабилалари турли томонга кўча бошлаганлар. Бу кўчиш II минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади. Улар Ўрта Осиёдан Афғонистонга, у ердан Ҳиндикуш тоғлари орқали Ҳиндистонга – ҳозирги Панжоб вилоятига ўтганлар. Арий деган номни Ҳиндистондаги қабилалар қўйган эмас, балки Ўрта Осиёдан борган қабилаларнинг ўзлари олиб борганлар. Арийлар “нафақат ҳарбий истеъдоди билан, балки бадий сўз соҳасидаги иқтидори билан ҳам ажралиб турганлар...Бу қабилаларнинг энг асосий хазинаси мадҳиялар бўлиб, келгусида жамланган Ригведаларнинг асосида ана шу мадҳиялар ётган эди”.⁴ Арийларнинг бошқа ўлкалардан Ҳиндистонга киргани тўғрисида бошқа фикрлар ҳам бор,⁵ аммо кўпчилик рус ва Европа шарқшунослари арийлар дунёнинг кўп томонларига Ўрта Осиёдан тарқалганини айтадилар.

“Ригведа” билан “Авесто”нинг қариндошлиги масаласини далиллашда олимлар, тарихий алоқалардан ташқари, лингвистик омилларга ҳам таянадилар. Мутахассисларнинг фикрича, “Ригведа” билан “Авесто” тилининг бири–бирига яқинлиги (айниқса, “Ригведа”даги

⁴ Елизаренкова Т.Я. Юқоридаги китоб, 426–бет.

⁵ Елизаренкова Т.Я. Юқоридаги китоб, 437–бет.

мандал ва “Авесто”даги готлар) шу даражадаки, баъзан иккала ёзма манбадаги матн бир архаик матннинг икки вариантга ўхшаб кўринади, фақат товушлар мослиги қоидаларида фарқ бор, холос. Ана шу яқинлик туфайли ҳам айрим олимлар ўтган асрнинг биринчи чорагида “Авесто”даги баъзи шеърлар “Ригведа” тилига таржима қилинган, деган фикрга келдилар. “Авесто”дан қилинган бу таржималарни ведаларнинг аслиятидан фарқлаб бўлмаган.

“Ригведа” билан “Авесто”нинг тили, жумладан, поэтик нутқнинг яқинлиги тадқиқотчиларнинг диққатини тортган. Ҳар икки ёзма ёдгорликдаги мифологик мерос ҳар бирдир – иккаласи ҳам арийлар мифологиясидан озикланган. Аммо диний тизим “Авесто” ва “Ригведа”да фарқли бўлгани учун ҳар иккаласида ҳам бу тизим ўз тараққиёт йўлидан кетди. Тил ва мифологик мероснинг ҳар иккала манбада бирлиги айрим сўзларнинг маъно ва вазифалари солиштирилганда маълум бўлади. “Ригведа”да *deva* – “Авесто”да *daeua* сифатида талаффуз қилиниб, биринчисида “худолар” маъносини, “Авесто”да эса бу сўз “иблислар” маъносини билдиради. “Авесто”да *ahura* сўзи “Ригведа”да *asura* деб айтилади ва биринчисида фақат худоларни (масалан, Ахурамазда ёки Хўрмузд) билдирса, “Ригведа”да худолар (масалан, Митра, Варуна каби) нинг эпитети вазифасида қўлланади.

“Ригведа” билан “Авесто”нинг мифологик қаҳрамонлари ўртасидаги умумийлик шуни кўрсатадики, исмларнинг лингвистик жиҳатдан бирлиги, қолаверса, ҳар иккаласида вазифа ва сюжет жиҳатидан ўхшашлиги улар ўртасидаги қариндошлик алоқаларидан далолат беради. “Ригведа”да *Yama*, “Авесто”да *Yima*, “Ригведа”да

Vata, “Авесто”да *Vita*, “Ригведа”да *Vayu*, “Авесто”да *Vayu* ва ҳ. исмларда айнан шуни кўриш мумкин.

“Ригведа” ва “Авесто” икки диний тизимга мансуб бўлса ҳам, иккаласи учун умумий бўлган культлар бор. Жумладан, олов култи ҳар иккаласида заминда қурбонлик куйдиришни, осмондаги қуёш ва бошқа самовий илоҳларга оид ҳамма хусуиятларни қамраб олади; ёки *муқаддас ўсимликлар* култи тўғрисида маълумот берилганда, ҳар иккала манбада ҳам бу ўсимликлардан боқий умр ато қиладиган ичимлик тайёрланиши тўғрисида сўз кетади. Шунингдек, ҳар иккала манбада мадҳия-ибодатлар ҳам умумий мазмунга эга.

Умуман олганда, ҳар иккала халқнинг ёзма ёдгорликларини жалб қилган ҳолда, умумий мифологияни ўрганиш келгусида амалга ошириладиган вазифалардан биридир. “Олтун ёруғ”даги Зерван ва Хўрмузднинг мифологик асосини ведалардан, хусусан, “Ригведа”дан бошлаш масалага кўп ойдинлик киритади.¹

¹ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Олтун ёруғ. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага таъдил муаллифи Н. Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2009. 8-бет.

ХУЛОСА

Исломиятдан олдинги қадимги туркий ёдгорликлар, маданий обидалар, тасвирий ва амалий санъат намуналари ижоднинг ўзига хос хусусиятини мужассам этади. Ибтидоий фикрлаш тарзи “ақлий қолоқлик”ни эмас, балки инсониятнинг ҳар доим оламни билишга интилиб борганини далиллайди. Бунинг маҳсули сифатида мифлар шаклланди. Бу жараён инсониятнинг ўз қарашларини бадиий йўсинда ифодалашни, оламни билиш натижасида эстетик завқ олиш лаёқатини шакллантирди. Инсон табиий ҳодисалардан, буюмлардан эстетик завқ ола билди.

Туркий халқлар яратган мифлар, афсоналар, эртаклар, илк ёзма адабиёт намуналаридаги ғайритабиий тимсолларни таҳлил ва талқиш қилиш шуни кўрсатмоқдаки, қадим аجدодларимизнинг мушоҳада қилиш, яратувчилик қобилияти ғоят юксаклиги билан алоҳида ажралиб турган. Ғайритабиий тимсоллар барча туркий халқларда умумий, айти пайтда барча туркий халқларда ўша тимсоллар бир хил маъно ва вазифада қўлланади. Эртак ва дostonлардаги айрим жузъий хусусиятлар ижтимоий вазият – маълум бир диний оқимларнинг маълум бир туркий халқларда барқарорлашуви билан боғлиқ. Бу вазият, шубҳасиз, туркий халқлар диний-мифологик тизимига мансуб ғайритабиий тимсолларни таҳлил ва талқин қилишда ана шу жиҳатларини ҳам назарда тутишни тақозо қилади.

Туркий халқлар халқ оғзаки ижоди ва қадимги ёзма адабиётидаги ғайритабиий тимсолларни ўрганиш шундан далолат бераптики, бу йўналиш Ўзбекистонда энди

бошланяпти. Зотан, туркий халқлар мифологияси маҳсули бўлган ғайритабiiй тимсоллар кўп масалаларга – фикрлашнинг турли кўринишлари ва омиллари, бадий тафаккур тадрижи, Шарқ ва Европа билан тарихий алоқалар ва мифологиянинг ўзаро таъсири, туркий халқлар сеҳрли эртаклари ва санъатнинг ўзаро муносабати каби кўп масалаларга ойдинлик киритади.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I ФАСЛ

Илк бадий тафаккурда икки қиёфали мифологик персонажлар вазифадошлиги.....	7
Қадимги санъат асарларида икки қиёфали тасвирлар ва уларнинг мифологик асослари.....	23

II БОБ

Икки қиёфали мифологик персонажларда ғайритабиий ва заминий элементларнинг қоришиқлиги.....	41
Хулоса.....	53

ҲАМЗА АЛЛАМБЕРГЕНОВ

ҒАЙРИТАБИЙ ОБРАЗЛАРНИНГ МИФОЛОГИК АСОСЛАРИ

Муҳаррир:

Ақром Дехқон

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Дизайнер:

Асқар Ёқубжонов

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АІ № 099. 2008 йил 24 март

Теришга 2013 йил 07 январда берилди.

Босишга 2012 йил 14 февралда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆. «Virtec Times» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

3,5 шарт. б.т. 2,8 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 18-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru

ISBN 978-9943-25-226-4

9 789943 252264